

MUHAMMED RIZA ÂGEHÎ VE “ÇAY” REDİFLİ BİR GAZELİ

*Feridun TEKİN**

Özet:

Çağatay edebiyatının Nevai'den sonra “en çok ve en güzel” yazan sanatçısı olan Agehi, XIX. asırda yaşamış; şiirler, orijinal ve çeviri tarihi-tercüme eserler yaratmıştır. Şiir sahasında “Ta’vizü’l-aşikin” adlı mükemmel bir divan tertip etmiştir. Tarihçi sıfatı ile Harezmi hanlığı tarihi ile ilgili orijinal eserler ortaya koymuştur.

Söz konusu divanında on sekiz bin mısra yer almakta olup, yirmi tane nazım türünden örnekler vermiştir. Bu divanda yer alan gazellerden bir tanesi de “çay” rediflidir. Sosyal hayatın izlerinin şiire yansımalarının güzel bir örneği olan bu gazel ayrıca dil özellikleri açısından da dikkati çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Agehi, Ta’vizü’l-aşikin divanı, “Çay” redifli gazel.

Abstract:

Agehi, the author who wrote the best and the most after Nevai in Chagatay literature, lived in the nineteenth century splendid poems, original and historical interpretations.

He prepared an outstanding collection of poems called “Ta’vizü’l-aşikin”. As a historian Agehi, released original works related to Kharezm khanate.

The above mention classic is made up of eight thousand lines, giving samples of twenty verse patterns. One of the lyrical poems includes repetition of the word “tea”.

* Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

This lyrical poem, a nice example of reflection in social life on poetry, is also notable in terms of grammatical structures.

Key words: Agehî, The divan of "Ta'vizü'l-âşıkîn", "tea" repeated word lyrical poem.

XIX. asırda yaşamış ve Özbek edebiyatının en büyük şairlerinden biri olan Muhammed Rıza Âgehî (1809-1874)¹; şair, tarihçi, tercüman ve devlet adamı gibi bir çok özelliğe sahiptir. O, Hive yakınlarındaki Kıyat köyünde mîrâb bir aile olan Erniyazbeg ailesine mensuptur. Üç yaşında babası ölünce amcası Mûnis Âgehî tarafından yetiştirilmiştir. 1829 yılında Mûnis'in vefatından sonra Âgehî "Başmîrâblık" görevine getirilmiştir. 1857 yılında bu görevden istifa etmiştir. Bütün ömrünü ilim yolunda harcayan Âgehî, 1874 yılında vefat etmiştir.

Âgehî, sanat hayatı boyunca bir divan, on dokuz eseri tercüme ve beş tane de tarihi eser kaleme aldı. O, şair sıfatı ile Nevâî geleneğini devam ettirmiştir. "Ta'vizü'l-âşıkîn"(Aşıklar Muskası) adlı divanı on sekiz bin mısradan oluşmuştur. Bunların bin üç yüz mısrası Farsça'dır. Divanda yirmiye yakın nazım türü kullanılmıştır.

Özbek edebiyatı tarihinde Âgehî, siyasetçi ve tarihçi özellikleri ile de derin bir iz bırakmıştır. O, "Riyâzü'd-devle" (1884). (Bu eser, Rusya Bilimler Akademisi, Şarkşinaslık Enstitüsü Leningrad Bölümü, Envanter no: D 123 (560 os), E 6/III (590 (ov), 768/II (590), 769 (590) ile kayıtlıdır.) "Zübdetü't-tevârih" (1845-1846), (Bu eser, Rusya Bilimler Akademisi, Şarkşinaslık Enstitüsü Leningrad Bölümü, Envanter no: E6/V (590 ov), Leningrad S. Şcerdin Devlet Halk Kütüphanesi, Envanter no: TNS-22, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter no: 821/III, 5364/III ve Özbekistan Bilimler Akademisi, El Yazmalar Enstitüsü, Envanter no: 275/II.ile kayıtlıdır.) Câmîü'l-vakaât-i sultânî" (1856), (Bu eser, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter no: 9786 ve Rusya Bilimler Akademisi, Şarkşinaslık Enstitüsü Leningrad Bölümü, Envanter no: E6/VI (590 ov) ile kayıtlıdır.) Gülşen-i devlet" (1865), (Bu eser, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter no: 7572, 12552. ve Rusya Bilimler Akademisi,

¹ Muhammed Rıza Âgehî ve divanı hakkında geniş bilgi için bkz: TEKİN, Feridun (2001), *Âgehî Divanı(Ta'vizü'l-Âşıkîn)'nin Dil Özellikleri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Erzurum: (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı-Basılmamış doktora tezi). Mecidiy, R (1970) *Agehîy Lirikası*, Taşkent: Özbekistan Fenler Akademiyası Neşriyatı.

Şarkşinaslık Enstitüsü Leningrad Bölümü, Envanter no: E 1891 (NOV 215), E6/VIII (590 ov). ile kayıtlıdır.) “Şâhidü’l-ikbâl” (1873) gibi eserler yazdı. Eserin tek olan nüshası Rusya Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü’nde (Leningrad) C 572 (590 oa) rakamı ile saklanmaktadır. Bu eserlerde Hive hanları Allahkulu Han (1825-1842), Rahimkulu Han (1843-1846), Muhammed Emin Han II (1846-1855), Seyyid Muhammed Han (1856-1865), Muhammed Rahim Han II (1865-1872) devrindeki olayları kaleme aldı. Mirhand ve Handemir’in tarihi eserlerini tercüme etti.²

Âgehî, seçkin şark edebiyatçılarının bir çok eserini Özbek Türkçesine tercüme etmiştir. Bunlar; Nizâmî’nin “Heft Peyker-i Nizâmî” (nesir şeklinde), Sâdî’nin “Gülistân”, Keykâvus’un “Kâbusnâme”, Mirhand’ın “Ravzatu’s-safâ”, Muhammed Mihrî Astrabâdî’nin “Târih-i Cihânküşâ-yi Nâdirî”, Zeyneddin Vâsîfî’nin “Bâdae’ül-vakaâ”, Mahmud Gijdüvanî’nin “Miftahü’t-tâlibîn”, Muhammed Mukim Hırâtî’nin “Tabâkât-i Ekberşâhî”, Muhammed Yusuf Münşî’nin “Tezkire-i Mukimhânî”, Rızakulu Han Hidayet’in “Ravzatu’s-safâ-yi Nâdirî”, Hüseyin Vâiz Kâşîfî’nin “Ahlâk-ı Muhsinî”, Muhammed Vâris’in “Şerh-i delâilü’l-hayret”, Câmî’nin “Yusuf ve Züleyhâ”, Bedrettin Hilâlî’nin “Şâh ve Gedâ” gibi edebî ve ahlakî-felsefî eserlerdir.³

Türk yazılı ve sözlü edebiyatında çayla ilgili bilmeceler, tekerlemeler, maniler ve türküler, gazeller, ilahiler, efsaneler, fıkralar hatta deyimler ve atasözleri de mevcuttur. Çay ve onun etrafında oluşan kültür, Anadolu’da olduğu gibi değişik coğrafyalarda yaşayan Türk halklarının kültüründe de önemli bir yer tutar. Bugün Özbek Türkleri’nin yaşamış olduğu coğrafyada siyah ve yeşil çayın dışında içecek olarak hazırlanan çay çeşitleri şunlardır:

Reyhanlı çay: *Semerkant ve Taşkent illerinde içimi yaygındır. Buhara, Kaşkaderya, Sühanderya ve Semerkant vilayetlerinde bu çaya kırmızı biber, nane ve iğde yaprakları da koyulur. Reyhanlı çay sadece harareti gidermekle kalmayıp, şifa verici bir özelliğe de sahiptir. Bu çayın iç hastalıklarına çok iyi geldiği düşünülmektedir. Hazırlanışı: Çini çaydanlık kaynamış su ile çalkalandıktan sonra kaynar suya kuru çay konulur, reyhan ya da onun kurutulmuş yaprağı ilave edilerek 4-5 dakika demlenmesi için beklenilir. (800 gr. kaynar suya 4 gr. kuru çay ve 2 gr. reyhan yaprağı.)*

Ballı çay (Eselli çay) : *Bu çay soğuk günlerde soğuk algınlığı (grip) olan kişiler için hazırlanır. Hazırlanışı: Çaydanlık kaynamış su ile çalkalanıp kuru çay koyulur. Bal veya reçel ilave edilip kaynar su ile demlenir ve 4-5 dakika bekletilir. (700 gr. kaynar suya 6 gr. kuru çay ve 60 gr. bal.)*

² Âgehî’nin tarihi eserleri hakkında geniş bilgi için bakınız. Münirov, K (1959), *Munis, Agehiy ve Beyaning Tarihîy Eserleri*, Taşkent: Özbekistan Fenler Akademiyası Neşriyatı.

³ Âgehî’nin Tercüme eserleri hakkında geniş bilgi için bakınız. Kamilov, N (1970), *Muhammed Rıza Agehiyning Tercimanlık Mahareti* (Basılmamış doktora tezi) Taşkent.

Şeker kristalli çay (Navvatlı çay): Navvat; şekerin iyice kaynatılıp kristalleştirmesi ile elde edilir. Navvatlı çay ishal ve soğuk algınlıklarına iyi gelir. Hazırlanışı: Çaydanlık kaynar su ile çalkalandıktan sonra kuru çay ilave edilir ve demlenir. İçilmeden önce piyaleye önce şeker kristali (navvat) koyulur ve üstüne çay ilave edilerek karıştırılır. (800 gr. kaynar suya 6 gr. kuru çay ve 100 gr. şeker kristali (navvat).

Sütlü ve tuzlu çay (Şir çay): Bu çay, Özbekistan'ın her yerinde hazırlanır. Onun esasını süt ve tuz ile koyu bir şekilde demlenmiş çay teşkil eder. Kaşkaderya ve Sühanderya vilayetlerinde çay katılmadan da hazırlanabilir. Semerkant'da bu çaya bal ve ceviz de ilave edilir. Hazırlanışı: Kaynamış suya kuru çay konulduktan sonra çaydanlığın ağzı kapatılarak kısık ateşte 2-3 dakika kaynatılır. Sonra sıcak süt ve tuz ilave edilip bir dakika kaynatılır.

İkram edilirken çayın üstüne tereyağı veya kaymakla beraber biber de serpilebilir. Çok yüksek kalorili bir içecek olup, susuzluğu gidermede oldukça etkilidir. Genellikle sabah kahvaltısında içilir. (1 litre içecek için 6-10 gr. kuru çay, 500 gr. süt, 500 gr. su, 25 gr. tereyağı ya da 50 gr. kaymak, tuz ve kırmızı biber.)

Soğuk çay (Yahne çay): Orta koyulukta yeşil çay demlenir ve 5-6 dakika bekletilir. Sonra süzgeçten geçirilerek soğutulur. Çok sıcak günlerde içilir. Özbekistan'ın her yerinde hazırlanır. (800 gr. hazır içeceğe 6 gr. kuru çay.) (Hudoşükürov 1995: 83-86)

Nevai'den sonra Çağatay edebiyatının "en çok ve en güzel" yazar şairi Âġehî, yukarıda sözünü ettiğimiz divanında "çay" redifli bir gazel de kaleme almıştır. Klasik divan şiiri geleneğinde böyle bir konunun işlenmesi sosyal hayatın izlerinin geleneksel şiire yansımalarının güzel bir örneğidir. Çayın dirilik suyuna benzetilmesi, cümle aleme sıhhat vermesi, bitkilerin güneşine benzetilmesi, sultanların bile ona rağbet etmesi, dünyanın her yerinde itibar sahibi olması, gül bahçesi olarak tasvir edilmesi, çini kadeh içinde sunulması, müşkülü kolay yapması, dertlere deva olması ve çok kıymetli bir nesne olarak kabulü; şairin ait olduğu kültürde çay ve onun etrafındaki ritüellerin izlerinden örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Aslında yukarıda sözünü ettiğimiz Özbekistan'da hazırlanan çay çeşitleri de bu durumu destekler mahiyettedir.

Âġehî'nin "Çay" redifli gazeli (Âġehîy 1960: 378) ve şerhi:

Fâ' i lâ tün/ Fâ' i lâ tün / Fâ' i lâ tün / Fâ' i lün

Tâki bezm içre harîf-i la'l-i cânân oldı çay

Cân-fizâlıġ içre reşk-i âb-ı hayvân oldı çay

*(Çay, meclis içinde sevgilinin dudağının ortağı oldu.
Çay, gönül ferahlığı vermesi ile dirilik suyunu kıskandırdı.)*

Cân-fizâ ta'm u tarab-engîz keyfiyyet bile
Cümle âlem elige rahât-ı can oldu çay

*(Gönül ferahlığı, zevk ve coşturucu özelliği ile çay,
cümle aleme sıhhat verdi.)*

Güyâ kim çay irür mihr-i giyeh, yoqsa nedin
Hem gedâ matlubı, hem mergub-ı sultân oldu çay

*(Çay, sanki bitkilerin güneşi gibidir.
Öyle olmasa neden hem dilenci hem de sultan ona rağbet eder.)*

Taptı izz ü itibâr ul nev âfâk içre kim
Ser-be-ser maqbul-ı ehl-i küfr ü imân oldu çay

*(Çay, dünyanın her yerinde kıymetli ve itibar sahibidir.
Bu yüzden müslümanlar ve kafirler arasında kabul görmüştür.)*

Tapsa her meclis hazân faslı kibi efsürdelik
Cilve-ger olğaç bahâr âsâ gülistân oldu çay

*(Her meclis hazan mevsimi gibi donuk (neşesiz) olsa, çay,
bu meclisi bahar mevsimindeki gibi gül bahçesine çevirir.)*

Yetküsi közlerge yüz nuru köngüllerğa sürür
Her qaçan çini qadeh içre nemâyan oldu çay

*(Çay, yüzlere nur, gönüllere sevinç verir.
O, her zaman çini kadeh içinde sunulur.)*

Yetse her müşkil kişi aldığa ma'ni fikride
İçkeç ul müşkil anıng alıda âsân oldu çay

*(Bir kişi müşkül bir durumda olsa,
çay içince müşkülü kolay olur.)*

Hasta cânlarğa devâ, bî-mâr tenlerğa şifâ
Bolmasa munça nedin meşhur-ı dervân oldu çay

*Çay, hasta canlara deva, zayıf tenlere şifadır.
Böyle olmasaydı devranda meşhur olur muydu?*

Ey hekîm imdi devâyî eylemekdin fâriğ ol
Kim barı bî-mârlar derdiğa dermân oldu çay

*(Ey hekim, şimdi şifa dağıtmaktan vazgeç;
çünkü çay, hastaların derdine derman oldu).*

Ger budur hasiyyeti anıng cehân bâzârıda
Yüz direm hem bolsa bir miskâl-i erzân oldu çay

*(Onun cihan pazarındaki kıymeti budur;
yüz dirhem de olsa, çok ucuz da olsa.)*

Uşbu ta'rif, Âgehî, bes bolğusıdır çayğa,
Kim tarab-efzâ-yi bezm hazret-i cân oldu çay
(Âgehî'nin bu tarifi çayadır ki

meclisin neşesi ve sevinci, canların hazretidir çay.)

Bu gazelde dikkati çeken bir başka özellik ise Çağatay sahasında bol- olan fiilin aynı metin içerisinde ol- ve bol- şekillerinin bir arada kullanılmasıdır. Bu durum vezin gereği yapılmış bir olgu değildir. Şairimizin Harezm sahasının bir temsilcisi olması ve bu bölgede kullanılan Türkçede Oğuzca ses özelliklerinin yer almasının bir kanıtıdır. On sekiz bin mısralık bu hacimli divanda bu ve buna benzer dil özellikleri sıklıkla görülmektedir. Özellikle şairin Fuzuli şiirlerine yapmış olduğu nazirelerde Azeri ağızıyla yazmış olması çok daha ilgi çekicidir. Bu özellikler tarafımızdan ayrıca bir makale konusu yapılacaktır.

Kaynaklar

HUDOYŞÜKÜROV, T (1995), *Özbek Milliy Taomları* Taşkent: Şark Neşriyat-Matbaa Kontserni Baş Tahririyatı.

KAMİLOV, N (1970), *Muhammed Rıza Agehiyning Tercimanlık Mahareti* (Basılmamış doktora tezi) Taşkent.

MECİDİY, R (1970) *Agehiy Lirikası*, Taşkent: Özbekistan Fenler Akademiyası Neşriyatı.

MÜNİROV, K (1959), *Munis, Agehiy ve Beyanining Tarihiy Eserleri*, Taşkent: Özbekistan Fenler Akademiyası Neşriyatı.

TEKİN, Feridun (2001), *Âgehî Divanı (Ta'vizü'Âşıkîn)'nin Dil Özellikleri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Erzurum: (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı-Basılmamış doktora tezi).